

94(477)(082)
B53

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

**ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

2005, № 5

Серія **ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ**

О. І. Кожухар

Криворізький державний педагогічний університет

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ У ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИЙ ПЕРІОД

Висвітлено процес формування в 1990-х роках багатопартійних систем у країнах Центрально-Східної Європи.

Після демократичних революцій на рубежі 80–90-х р. р. ХХ ст. перед постсоціалістичними країнами постало стратегічне завдання – провести широкомасштабну політичну та економічну трансформацію на основі загальносвітових і цивілізаційних принципів. Основним змістом політичної трансформації являється перехід від тоталітаризму до демократії, формування демократичної правової держави, становлення парламентаризму, політичного плюралізму і громадянського суспільства. Нездоланою складовою і обов'язковою умовою політичної трансформації є забезпечення широкої участі громадян у політичному процесі. Організаційний аспект політичної участі покладається на політичні партії, рухи, які утворюють багатопартійну систему. Світовий досвід показує, що характер партійної системи виступає важливим індикатором результативності політики і ступеня консолідації демократії, має визначальне значення для проведення реформ і функціонування всієї політичної системи.

Аналіз літератури показує, що проблема формування і розвитку партійних систем, становлення багатопартійності в країнах Центральної і Східної Європи в українському суспільствознавстві ще не стала об'єктом комплексного і систематичного дослідження. Лише в деяких публікаціях коротко розкрито процес утворення партій, їхні програмні засади, участь в утворенні передвиборчих блоків і коаліцій, парламентських і президентських виборах тощо. Ряд українських істориків, політологів, соціологів проблему утворення, розвитку і функціонування партій і партійних систем у постсоціалістичних країнах Європи висвітлюють лише частково, виходячи із завдань своїх досліджень. Цим проблемам присвячені монографії Г. Зеленько [10], М. Примуша [15], В. О. Приходько [17], Д. І. Ткача [20], Н. Бокало і С. Трохимчика [1], статті В. Дем'янця [6], В. Дружбінського [8], Є. Кіш [13], Д. Ткача [21], Г. Зеленько [11], колективна монографія вчених Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України [22] та ін.

Значну увагу становленню і розвитку партійних систем країн ЦСЄ приділяють зарубіжні вчені і у першу чергу – російські. Опубліковано ряд наукових статей М. Бухаріна, Ю. Зудінова, М. Довженко, М. Усієвич, В. Фролова, А. Ніколаєва, А. Щербака, узагальнюючі монографії [2–4; 7; 12; 14; 18; 19; 23–28; 32].

У даній статті автор робить спробу розкрити процес становлення і розвитку партій, визначити типологію їхньої генези, формування багатопартійної системи, перетворення партій у «локомотиви» політичної трансформації – важливий чинник демократії і становлення громадянського суспільства в шести країнах Центрально-Східної Європи: Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщині, Болгарії, Румунії. Ці держа-

ви розвиваються за моделлю парламентської або напівпарламентської демократії, при якій партії мають важливе значення для функціонування всієї політичної системи.

Вивчення і узагальнення досвіду процесу становлення і розвитку партійних систем у постсоціалістичних країнах має надзвичайно велике значення для України. Існуючий довгі роки глибокий політичний розкол в Україні і протистояння політичних еліт з базових питань реформ заважають становленню багатопартійної системи і багато в чому визначали її розмитий і рихлий характер, домінування особистостей окремих політиків, їхніх ідей і поглядів над програмними цілями і завданнями, партійними структурами та інституціями.

Всі партії країн Центрально-Східної Європи за типом утворення (генезою) умовно можна поділити на декілька груп:

- а). Партії, які утворилися з опозиційних рухів антикомуністичної спрямованості;
- б). Партії, які вийшли з політичної системи соціалізму і пристосувалися до нових політичних і соціально-економічних умов;
- в). Так звані історичні партії, які існували в досоціалістичний період і які поновили свою діяльність після падіння тоталітарних режимів;
- г). Партії, які виникли в ході політичної та соціально-економічної трансформації.

Значна кількість політичних партій постсоціалістичних країн вийшли з надр антикомуністичної опозиції. Так, у Польщі, ще у вересні 1976 р. утворився опозиційний Комітет захисту робітників (КЗР), який через деякий час дістав нову назву Комітет соціального самозахисту – Комітет захисту робітників (КОС – КОР). Його організаторами були Я. Куронь, А. Міхнік та Я. Ліпський. Згодом КОС – КОР практично перетворився у своєрідного координатора опозиційних сил. 1 вересня 1979 р. кілька нелегальних угруповань, що сповідували традиційні концепції польського національно-визвольного, демократичного, селянського і соціалістичного рухів поч. ХХ ст., створили Конфедерацію незалежності Польщі (КНП) [33, с. 173]. Влітку 1980 р. на хвилі страйкової боротьби утворилося вільне, незалежне від ПОРП і працедавців профспілкове об'єднання «Солідарність». 10 листопада 1980 р. нова профспілка була офіційно зареєстрована. Вона об'єднувала понад два десятки нелегальних груп різноманітного спрямування. У 1981 р. «Солідарність» налічувала майже 10 млн. членів або більше 80% працівників промисловості [9, с. 114]. Поряд з «Солідарністю» на початку 80-х рр. утворилася велика кількість інших нелегальних груп і організацій різного політичного спрямування – від соціал-демократичного до християнсько-демократичного, пацифістського і консервативного. Всі ці політичні сили можна назвати «протопартіями», політичними клубами. Розпад «Солідарності» привів до утворення близько 30 партій і рухів, серед яких Демократичний союз, Ліберально-демократичний конгрес, Християнсько-національне об'єднання та ін. [2, с. 70–73; 25, с. 84; 26, с. 152].

В Угорщині утворений в 1987 р. під егідою Вітчизняного народного фронту опозиційний Угорський демократичний фронт (УДФ) в 1988–1989р. р. трансформувався у політичну партію. А на базі ліберального крила опозиції в 1989р. були утворені такі партії як Союз вільних демократів (СВД) і Союз молодих демократів (ФІДЕС) [23, с. 80–81; 26, с. 108–109]. У Чехії на основі утвореного з ініціативи «Хартії-77» у листопаді 1989 р. Громадянського фронту виникла партія, яка в березні 1991 р. розділилась на Громадянську демократичну партію на чолі з В. Клаусом, Громадянський рух на чолі з І. Дінстбиром, Громадянський демократичний альянс на чолі з В. Длуогим. У Словаччині опозиційна організація Громадськість проти насилля в

березні 1991 р. поділилася на Рух за демократичну Словаччину на чолі з В. Меч'яром та Словацьку соціал-демократичну партію [18, с. 188–190]. У Болгарії в грудні 1989 р. створений опозиційний Союз демократичних сил (СДС), який став коаліцією 16 різних за ідейно-політичними поглядами громадсько-політичних об'єднань, партій і рухів. І тільки на квітневих 1997 р. виборах до парламенту СДС виступив як політична партія [26, с. 46; 33, с. 229].

Друга група партій постсоціалістичних країн – партії, які вийшли з колишньої соціалістичної системи і пристосувалися до нових реалій. У більшості країн регіону в умовах соціалізму зберігалися залишки колишнього громадянського суспільства, а у Польщі, Угорщині, Чехословаччині і Болгарії в рамках національних фронтів, крім комуністичних, діяли інші партії. Відповідно з новими законами про партії та поправок до конституцій ці партії реформувалися і продовжили свою діяльність. Так, у Польщі на з'їзді (січень 1990 р.) ПОРП заявила про припинення своєю діяльності. Прямими спадкоємцями ПОРП вважають себе Союз польських комуністів (пролетаріат) – СКП(п) та Польська радикальна ліва партія (ПРЛП). Більша частина колишніх членів ПОРП увійшла до складу утвореної в січні 1990 р. Соціал-демократії республіки Польщі (СДРП), яка стала ядром створеного в липні 1991 р. Союзу демократичних лівих сил (СДЛС). До його складу увійшли тоді 28 лівих партій, об'єднань, союзів і профспілок. СДРП апелювала до кращих традицій лівих сил і європейської соціал-демократії. Вона завершила свою діяльність на останньому IV-му з'їзді (липень 1999 р.) і залишалась основною силою СДЛС. У грудні 1999 р. на I-му з'їзді Союз демократичних лівих сил трансформувався у політичну партію соціал-демократичного спрямування, яка налічувала 80 тис. членів. Третина її складу – нові члени, в минулому безпартійні, близько 30% – молоді люди віком до 30 років [8а; 26, с. 150; 28, с. 81–82]. У 1990 р. на основі Об'єднаної селянської партії, союзниці ПОРП у період соціалізму, утворилася Польська селянська партія (ПСП). Вона виступає з позиції неаграризму, відзначає необхідність сильного державного і кооперативного секторів, домагається захисту найбідніших прошарків населення. Напередодні парламентських виборів (вересень 2001 р.) ПСП налічувала близько 200 тис. членів [6, с. 33; 26, с. 150].

У Чехословаччині після 1948 р. збереглася багатопартійна система. Крім КПЧ у складі Національного фронту існували ще 4 партії: Чехословацька народна партія, Чехословацька соціалістична партія, Партія словацького відродження і Партія свободи. Після революції 1989 р. ці партії відновили свою діяльність у Чехії і Словаччині. У 1990–1991 рр. компартія Чехословаччини розпалась на ряд партій. У березні 1990 р. утворилася Комуністична партія Чехії і Моравії, яка декларує демократичний соціалізм, ліві політичні позиції і пріоритети. Восени 1991 р. частина словацьких комуністів-реформаторів створили Партію лівих демократів, яка виступає за політичні і економічні реформи з позиції реального соціалізму і соціал-демократичних традицій. Крім того, в березні 1991 р. утворилася Комуністична партія Словаччини, яка стоїть на ортодоксальних марксистсько-ленінських позиціях [8а; 24, с. 187, 189–190; 28, с. 140, 163].

В Угорщині під впливом перебудови в СРСР у правлячій Угорській соціалістичній робітничій партії (УСРП) посилилася діяльність реформаторів, які намагалися оновити і демократизувати внутрішньопартійну роботу і все суспільно-політичне життя. У березні 1988 р. прихильники змін створили в УСРП ліво-демократичну коаліцію Новий березневий фронт. На початок 1989 р. утворилося ще ряд реформа-

торських груп і течій: «Союз реформ», «Блок реформ», «Народно-демократична платформа» та ін. А в жовтні 1989 р. XIV-й з'їзд УСРП прийняв рішення про її перетворення в якісно нову Угорську соціалістичну партію (УСП). Формально ніякого конкретного рішення про саморозпуск компартії не було. Але фактично вона перестала існувати і стала першою у постсоціалістичному регіоні правлячою партією, яка самоліквідувалась. УСП заявила про свої соціал-демократичні позиції. Інша частина колишніх комуністів утворили Угорську робітничу партію (УРП), яка дотримується марксистсько-ленінських поглядів [86; 13, с. 31; 28, с. 67].

Після повалення 22 грудня 1989 р. в Румунії диктатури Н. Чаушеску Фронт національного порятунку, який прийшов до влади, вніс ряд змін до конституції, за якими Румунська компартія припинила своє існування. У січні 1990 р. ФНП приймає рішення про своє перетворення у політичну партію. Але уже в квітні 1992 р. відбувся розкол ФНП. Прихильники президента країни І. Ілієску утворили Демократичний ФНП, а в липні 1993 р. він змінив свою назву на Партію соціальної демократії Румунії (ПСДР). Більш молоді реформатори, прихильники колишнього прем'єр-міністра П. Романа, залишились у ФНП, а пізніше реорганізували його у Демократичну партію. Крім того, частина колишніх комуністів і партійної номенклатури ввійшли до створених Соціалістичної партії Румунії (СПР), Робітничої партії Румунії (РПР) і Румунської комуністичної партії [7, с. 118; 86; 26, с. 204, 210; 28, с. 112].

У Болгарії правляча Болгарська компартія на рубежі 90-х рр. зуміла досить швидко трансформуватися, змінити характер і напрямок своєї діяльності. У квітні 1990 р. наступницею БКП стала Болгарська соціалістична партія (БСП), яка обстоювала перехід до демократичного соціалізму. В БСП, на відміну від польських, словацьких і угорських соціалістів, не було початкових розколів. Вона збереглася як організація з численними лівими ідейними течіями, платформами, фракціями – від реформаторських до ортодоксальних: Рух за демократичний соціалізм, «Шлях до Європи», Альтернативне соціалістичне об'єднання, Марксистська альтернатива та ін. Але ядро БСП складають соціал-демократичні кола. БСП уособлює загальнолюдські цінності, спільну пам'ять про антифашистський рух опору часів Другої світової війни, ідеали народної демократії [86; 12, с. 47; 28, с. 38].

У ході революцій в країнах ЦСЄ відновили свою діяльність так звані історичні або традиційні партії, які були заборонені або розпущені в 1946–1948 рр. Серед цих партій, які утвердилися на арені політичної боротьби, слід назвати: Болгарський землеробський народний союз – Н. Петков (БЗНС – Н. П.), Болгарську соціал-демократичну партію (БСДП), Радикально-демократичну партію (РДП), Демократичну партію Болгарії (ДПБ), Незалежну партію дрібних господарів (НПДГ), Християнсько-демократичну народну партію (ХДНП), Соціал-демократичну партію – в Угорщині, Польську соціалістичну партію (ППС), Польську націонал-демократичну партію, Націонал-цараністську християнсько-демократичну партію, Націонал-ліберальну партію, Соціал-демократичну партію – в Румунії, Демократичну партію – у Словаччині, Чеську соціал-демократичну партію (ЧСДП) та ін.

Четверту групу складають партії, які утворилися в ході політичної та соціально-економічної трансформації постсоціалістичних суспільств. Так, у Польщі на початку 90-х років процес розпаду «Солідарності» привів до утворення Демократичного союзу і Ліберально-демократичного конгресу, які в квітні 1994 р. об'єдналися у Союз свободи (або Унію свободи). І в ідейному, і в економічному аспектах ця партія являється об'єднанням ліберально-демократичного напрямку. У кінці 90-х років партія

налічувала більше 22 тис. членів, мала досить чіткі організаційні структури у всіх воєводствах країни [6, с. 33; 28, с. 83]. У червні 1992 р. з постсолідаристських угруповань виник Союз праці (або Унія праці) – невелика політична партія соціал-демократичної орієнтації, яка пов'язана з традиціями польського соціалістичного руху [2, с. 72]. Крім того, утворилися ще ряд партій – Партія захисту приватної власності, Християнська партія праці, Польська партія зелених, Селянсько-християнська партія, «Право і справедливість» та ін. [9, с. 24; 32, с. 52–53].

У Чехії в кінці 90-х рр. сформувався цілий ряд партій різних політичних напрямків: Ліберально-соціалістична унія, Союз свободи, Ліберальна національно-соціалістична партія, Чеська республіканська партія, Демократична партія праці, Громадянська демократична партія, Демократичний союз, Громадянський демократичний альянс [24, с. 189; 28, с. 140–141].

У 90-ті рр. у Словаччині утворилися нові партії, які на початок XXI ст. кардинальним чином змінили політичний ландшафт країни. На початку лютого 1990 р. з ініціативи О. Дубчека виникла Соціал-демократична партія у Словаччині (СДПС), яка стала членом Соцінтерна. Навесні 1991 р. на арені політичної боротьби з'явився Рух за демократичну Словаччину (РЗДС) – лівоцентристська партія, яка претендує на соціал-демократичну ідентичність. У березні 2000 р. вона перетворилася у стандартну партію європейського типу і стала найбільшим суб'єктом у партійній системі країни. У березні 1990 р. була створена права Словацька національна партія, яка стоїть на позиціях націоналізму. А Демократичний союз, утворений шляхом злиття кількох дрібних партій у 1994–1995 рр., сповідує ліберальні цінності і являється членом Ліберального Інтернаціоналу. Крім цих партій були створені: Партія зелених (1990 р.), Партія громадянської згоди (1998 р.), Партія угорської коаліції (1998 р.), Напрямок (1999 р.), Партія демократичного центру (1999 р.) [26, с. 245–246; 28, с. 162–164].

У Румунії в 90-х роках були створені Аграрна партія Румунії, Соціалістична партія праці, Партія «Велика Румунія», Демократичний союз угорців Румунії та ін. У Болгарії 1990 р. виник Рух за права і свободи, соціальною базою якого являються місцеві мусульмани та етнічні турки, утворився Союз соціал-демократії та Ліберально-демократичний союз [7, с. 121–122; 26, с. 209, 247; 28, с. 39, 106].

Таким чином, у ході демократичних революцій і постсоціалістичної трансформації в країнах ЦСЄ утворилися десятки партій різного політичного спектру.

Швидкому становленню багатопартійності сприяло правове забезпечення діяльності політичних партій. Правове поле в країнах ЦСЄ почало створюватися після скасування відповідних статей в конституціях про керівну роль комуністичних партій і прийняття законів про політичні партії. У перші роки постсоціалістичної трансформації в країнах регіону були прийняті досить ліберальні закони про політичні партії. Так, у Польщі для створення партій за законом про політичні партії (липень 1990 р.), необхідно було 15 підписів і юридичну адресу. Для реєстрації не потрібно було представляти ні статуту, ні програми партії [3, с. 42]. У кінці грудня 1989 р. Фронт національного порятунку Румунії видав декрет – закон, який встановлював принципи створення і діяльності політичних організацій і партій, процедуру їхньої реєстрації. Для утворення партій необхідно лише заява з підписами 251 особи. У Болгарії влітку 1990 р. Народні збори прийняли ряд законів, у тому числі і про політичні партії, які поклали початок конституційній реформі в країні. Для створення партії потрібно 50 чоловік [25, с. 83; 26, с. 45; 33, с. 305]. В Угорщині на хвилі загальної демократизації в 1988–1989 рр. утворилися різноманітні політичні угруповання,

об'єднання і рухи. На початок 1989 р. їх налічувалося майже 40. На лютому (1989 р.) пленумі ЦК правлячої УСРП багатопартійна система була визнана не тільки як реальність, а й необхідність. Наприкінці лютого 1989 р. Державні збори Угорщини прийняли закон про право громадян на утворення об'єднань та асоціацій. Юридичне оформлення багатопартійності завершилось прийняттям у жовтні 1989 р. Закону про функціонування і господарську діяльність політичних партій [13, с. 30; 33, с. 189–190].

Процеси демократизації, політичної свободи, політичний плюралізм у країнах регіону на рубежі 80–90 рр. стали реальністю. У цих країнах почала формуватися багатопартійна система. Навесні 1990 р. в Болгарії існувало 80 партій і рухів, у Румунії – більше 200, у Чехословаччині – 23 партії і суспільні організації (в 1992 р. – 121), в Угорщині в 1989–1990 рр. було створено більше 65 партій, у Польщі на середину серпня 1991 р. було зареєстровано 105 партій і об'єднань [2, с. 70; 25, с. 83].

Наступним кроком правового забезпечення становлення партійних систем стало конституційне закріплення загальних засад організації і функціонування політичних партій. Конституції постсоціалістичних країн устанавлюють принципи політичного та ідеологічного плюралізму суспільного життя, передбачають право громадян на свободу об'єднання у політичні партії, визначають роль і завдання партій тощо.

Виникнення великої, для порівняно невеликих країн, кількості партій, на наш погляд, закономірно у суспільствах, які стали на шлях переходу від тоталітаризму і авторитарної політичної системи до демократії. Тут передусім проявилася реакція на раптове зникнення тієї сили, яка всіма засобами подавляла політичний та ідеологічний плюралізм, нав'язувала штучну єдність суспільства, а також відсутність у період тоталітаризму будь-яких форм суспільної самоорганізації. Визначальним фактором становлення партійних систем у Польщі, Болгарії, Угорщині, Чехословаччині став перерозподіл влади між правлячими компартіями і опозиційними рухами і партіями у ході довготривалих переговорів у рамках «круглого столу». Другим фактором було залучення парламентів до передачі влади і ратифікації усіх рішень «круглого столу». Повну легітимність нові партії отримали з запровадженням законів про політичні партії і проведення в цих країнах у 1990 р. установчих виборів до парламентів на багатопартійній основі, а також після швидкого прийняття нових конституцій, що, в свою чергу, потребувало досить складного процесу погодження програм, ідеологій, положень, цінностей між усіма значними партіями, рухами і об'єднаннями. Процес утворення партій, типи партійної ідентифікації в країнах регіону являються більш-менш однаковими. Разом з тим, у кожній з країн процес становлення партій залежав від багатьох факторів, серед яких головним були: сила тиску авторитарного минулого, характер колишнього комуністичного правління, наявність залишків громадянського суспільства, сили і організованості опозиційних сил.

Як відомо, в країнах Центрально-Східної Європи колишній суспільно-політичний лад мав ідеократичний характер і структура суспільства характеризувалася значною соціальною однорідністю. Це, на наш погляд, і обумовило чисто ідеологічний характер початкового самовизначення політичних партій. Адже у цей переломний момент (1989–1990 рр.) йшла бурхлива ідейно-світоглядна перебудова як мас, так і еліти, нова ідентифікація соціальних суб'єктів. Ідеологічний вибір, разом з тим, включав і програму розвитку своїх країн по шляху політичної демократії і економічних реформ. Нові партії, у першу чергу, стали ідейно-ціннісними соціокультурними спільнотами, субкультурами, які ставили завдання відновлення справедливих цілей у масштабі буття суспільства в цілому. При цьому на перших порах основне ідейно-

політичне розмежування проходило за лінією: оновлений соціалізм (т. зв. «третій шлях») чи реставрація капіталізму [26]. Але, якщо в Болгарії і Румунії ця дилема зберігалася досить тривалий період, то в інших країнах регіону на перший план висунулися більш конкретні програмні завдання, які стосувалися громадянських і етнічних прав, релігійних і національних традицій, ступені участі держави в управлінні економікою, соціального захисту населення, проблем селянства, національних меншин тощо. У постсоціалістичних країнах утворилися партії, характерні для традиційних суспільств, які у світовій історичній і політичній науці отримали класифікацію партій лівого, правого і центристського спрямування. Разом з тим, необхідно зауважити, ліві сили, ліві партії традиційно виступають за радикальні і кардинальні зміни суспільно-політичного устрою, а праві – за його збереження, консервацію. Але у постсоціалістичних країнах ліві сили, представлені переважно колишніми членами комуністичних партій, на початку трансформаційних процесів прагнули, як правило, відновити стару політичну систему соціалістичного типу. Тобто, за політичною класифікацією їх необхідно віднести до консервативних партій. Праві ж партії прагнули до якнайшвидшої трансформації, і, таким чином, були представниками радикальних змін. Протягом 90-х р. р. ХХ ст. позиції і лівих, і правих партій у постсоціалістичних країнах суттєво змінилися. Тож говорити про консерватизм лівих партій та радикалізм правих є досить відносним.

Поява та існування великої кількості партій у постсоціалістичних країнах мало двояке значення. З одного боку, це свідчило про появу передумов демократизації суспільства, а з іншого – обернулося дестабілізуючим чинником. Партійні системи набули вигляду атомізованості або квазіпартійності, характерними рисами якої є егоцентричність, непримирима боротьба партій навіть у межах одного сегмента політичного спектра.

Тому в країнах регіону в другій половині 90-х рр. були прийняті нові закони про політичні партії, або до старих внесені зміни і поправки, які посилювали порядок створення партій. Так, у Польщі за новим законом 1997 р. партію могли створити не менше 1000 чоловік. Реєстрацію створюваної партії здійснює Варшавський воеводський суд на підставі заяви і статуту. На початку 2001 р. Сейм прийняв новий Закон про політичні партії, за яким значно ускладнилася процедура реєстрації нової партії і передбачена переєстрація політичних партій. Це сприяло тому, що в кінці 2001 р. в країні залишилось 35 партій – проти 300, які діяли до переєстрації. У Румунії відповідно до закону, затвердженому 1996 р., для утворення партії потрібно не менше 10 тис. підписів, зібраних не менше чим у 15 повітах країни, і не менше чим 300 підписів у кожному повіті. Це привело до того, що кількість партій у Румунії в 2000 р. скоротилась до 34. Такі ж процеси характерні і для інших країн Центрально-Східної Європи. Вони привели до певного зменшення кількості партій і, одночасно, збільшення їх чисельності, вдосконалення організаційної будови і керівництва [10, с. 140; 9, с. 244].

Важливим чинником становлення багатопартійності і утвердження ефективної партійної системи, катализатором укрупнення політичних партій стали виборчі закони і проведені на їхній основі парламентські вибори. У всіх країнах регіону на початку 90-х рр. виборчі закони передбачали вибори за чисто пропорційною системою. Але це привело до того, що до парламентів пройшла значна кількість партій, що істотно унеможливило ефективну діяльність законодавчих органів. Тому нові закони про вибори до парламентів встановлювали високий обмежувальний бар'єр для

партій, виборчих блоків і об'єднань. У більшості країн ЦСЄ для однієї партії цей бар'єр складає 4–5%. Так, у Польщі 28 червня 1991 р. Сейм прийняв новий закон про вибори до парламенту, за яким запроваджена пропорційна виборча система. На парламентських виборах 1991 р. брали участь 111 політичних партій, об'єднань і блоків. До парламенту увійшло 24 політичні партії і об'єднання, причому 5 із них – були представлені лише одним депутатом [10, с. 59]. У травні 1993 р. прийнятий новий закон про вибори до парламенту, який зберіг пропорційну систему, але запровадив 5%-й виборчий бар'єр для політичних партій і 8%-й – для об'єднань і коаліцій [10, с. 131; 26, с. 154]. Зміни електоральної формули у Польщі більше не було. Парламентські вибори 1997 і 2001 років проходили за цим же законом, що стимулювало утворення системи поміркованого плюралізму. На виборах 1993 р. взяли участь 34 партії і блоки. 5%-й бар'єр подолали лише 6. На чергових парламентських виборах у вересні 1997 р. брали участь 22 партії і виборчих об'єднання. До парламенту пройшли представники 5 партій і блоків. На останніх виборах у 2001 р. з 8 партій і блоків до парламенту потрапили 7 [10, с. 131; 28, с. 96–98; 32, с. 51–52]. В Угорщині від виборів до виборів йшов процес зменшення кількості партій, що брали участь у них і представники яких стали депутатами парламенту. Взяти участь у перших демократичних виборах до Державних зборів у березні–квітні 1990 р. заявили 65 партій, але лише 12 з них змогли виконати вимогу закону про складання загальнодержавних партійних списків і були допущені до участі у виборах. З них тільки 6 партій здолали 4%-й бар'єр і стали парламентськими. Про свою участь у чергових парламентських виборах 1994 р. заявили більше 100 зареєстрованих партій, але кандидатів у депутати змогли виставити лише трохи більше 20. З них 15 партій зуміли скласти загальноугорські партійні списки. Напередодні виборчої компанії до виборчого закону була внесена поправка, яка збільшила обмежувальний бар'єр до 5%. До парламенту пройшли 6 партій. У передвиборчу боротьбу 2002 р. включилися тільки 8 партій, які зуміли подати загальнодержавні партійні списки і отримати необхідну кількість рекомендацій виборців. До парламенту Угорщини пройшли всього 4 політичних партії: правлячі – Угорська соціалістична партія і Союз вільних демократів та опозиційні – Союз молодих демократів – Угорська громадянська партія і Угорський демократичний форум. Інші партії не змогли подолати 5%-й бар'єр [28, с. 68–69, 72–73].

До виборчих законів інших країн Центрально-Східної Європи також були внесені зміни. У Чехії для того, щоб мати депутатів у Національних зборах, партії необхідно набрати 5% голосів виборців у масштабі країни, а уже коаліції з двох партій – 7%, з трьох партій – 9%, а з п'яти партій – 11%. У Румунії 1999 р. виборчий бар'єр для партій був підвищений з 3% до 5%. А для коаліції – по 3% додатково для кожної партії, яка входить до складу передвиборчого блоку. У Словаччині кожен учасник передвиборчої коаліції повинен набрати 5% голосів по всій країні [25, с. 71].

У зв'язку з тим, що за Конституціями країн ЦСЄ політичні партії, які пройшли до парламентів, беруть участь у формуванні урядів, парламентських комітетів тощо, вони утворюють коаліції, блоки і об'єднання, що може привести до злиття партій. Але, з другого боку, для малих партій, які завоювали більше 5% місць у парламентах, залишається шанс увійти до коаліційного уряду, очолити комітет парламенту. А це відкриває доступ до фінансів, посад у державному апараті, засобів масової інформації. Ці ресурси направляються на зміцнення організаційної і кадрової структури малих партій, що, у свою чергу, дозволяє їм залучати на свій бік частину електорату і витримувати конкуренцію з боку великих партій. Тому, як показує аналіз, у більшос-

ті країн регіону політичні партії напередодні або після парламентських виборів вступали в коаліції, утворювали парламентську більшість і формували коаліційні уряди. У країнах ЦСЄ ці процеси сприяли формуванню політичної культури, злагоди і згоди. Елементи такої культури, засновані на політичному торзі, переговорах, толерантності і здатності до компромісу, склалися в Угорщині, Чехії, Польщі і Словаччині. У результаті в цих країнах майже не було значних політичних конфліктів. Тут політична активність проявлялася у парламенті в ході боротьби між парламентськими партіями. Так, в Угорщині, починаючи з 1990 р., кожні 4 роки відбувалися чергові парламентські вибори, за результатами яких утворювалася парламентська більшість, що формувала коаліційні уряди. В 1990 р. Державні збори обрали голову Угорського демократичного фронту Й. Антала прем'єр-міністром країни. Він сформував правоцентристський коаліційний уряд з представників УДФ, Незалежної партії дрібних господарів і Християнсько-демократичної народної партії, які отримали відповідно 42,75%, 11,4% і 5,44% місць у парламенті. На виборах 1994 р. більшість у парламенті отримала Угорська соціалістична партія – 59,15% усіх депутатських мандатів. Вона сформувала соціал-ліберальну коаліцію разом з Союзом вільних демократів (17,88% мандатів). Парламентські вибори 1998 р. знову зафіксували зміну політичних симпатій виборців – від лівоцентристських до правоцентристських партій. Більшість депутатських місць (148) завоював Союз молодих демократів (ФІДЕС – Угорська громадянська партія). Партія запропонувала створити коаліційний правоцентристський уряд Угорському демократичному форуму (17 місць) і Незалежній партії дрібних господарів (48 місць). У 2002 р. дві партії правлячої коаліції ФІДЕС–УГП і УДФ пішли на парламентські вибори як коаліційна політична сила. За результатами виборів більшість депутатських місць зайняла Угорська соціалістична партія в коаліції з Союзом вільних демократів – 198, а ФІДЕС-УГП – 188. Був створений лівоцентристський коаліційний уряд [9, с. 234–235; 22, с. 301–305; 28, с. 68–73].

Зовсім інші процеси досить довгий час проходили в Болгарії і Румунії. У Болгарії в 1990–2001 рр. при владі по черзі знаходилися то ліва БСП, то правий СДС, а в ролі коаліційного партнера для утворення парламентської більшості виступала малочисельна партія Рух за права і свободи, яка відстоює інтереси етнічних турок. Але фактично в країні утворилась двополюсна конфігурація політичних сил, яка привела до протистояння, політичної нестабільності і кризи реформ. За таких умов партії нерідко вдавалися до політичної боротьби за владу поза парламентом. Разом з тим у Болгарії кілька раз робилися спроби перебороти біполярність і створити сильну третю політичну силу, яка б займала центристські позиції і формувала у частини електорату помірковані толерантні політичні погляди. Цей процес посилювався після квітня 1997 р., коли до влади прийшов ліберальний блок СДС. У 1998 р. утворилися нові центристські об'єднання: Союз соціал-демократії і Ліберально-демократичний союз. Про створення широкого лівоцентристського об'єднання для ефективного проведення реформ і управління в інтересах широких прошарків населення заявила і БСП. Але на чергових виборах до парламенту 2001 р. політична ситуація радикально змінилась. У квітні 2001 р. болгарський цар Сімеон II, який майже півстоліття прожив за кордоном, заявив про створення свого політичного блоку «Національний рух – Сімеон II» і про участь у виборах. І на виборах у червні 2001 р. він отримав переконливу перемогу, отримавши на 23% голосів виборців більше свого найближчого суперника – Союзу демократичних сил. До нового коаліційного уряду крім переможців увійшли по 2 представника від БСП і вперше – від Руху за права і свободи [86; 9, с. 253–254; 28, с. 44–46].

Партійна система Румунії характеризувалася глибоким розколом на правих і лівих, політичною і організаційною слабкістю центристських сил. Розвиток партійної системи умовно можна поділити на 2 періоди. У першому періоді (кінець грудня 1989 р. – перша половина 1992 р.) домінував Фронт національного порятунку, який отримав більшість у парламенті. Але на початку 1992 р. почався процес дроблення ФНП і утворення нових партій. Опозиційні партії об'єдналися в Конвенцію за встановлення прав людини, яка дещо пізніше була перейменована в Демократичну конвенцію Румунії (ДКР). На другому етапі (вересень 1992 р. – 2000 р.) відбувся перехід від багатопартійності до справжньої багатопартійної системи. Але її існування ускладнюється доволі сильним протистоянням партій різної політичної орієнтацією, ескалації боротьби всередині партій і блоків [25, с. 85; 28, с. 112].

Причини цих політичних процесів у Болгарії і Румунії визначаються, на нашу думку, такими історичними особливостями, як пізня модернізація (країни «другого ешелону»), досить стійкий вплив православно-візантійських консервативних традицій на політичні сили і народні маси, що схильні до патерналізму, влади сильного лідера і корпоративізму, специфікою довоєнного капіталізму і фашизму.

На наш погляд, ще передчасно розглядати будь-яку коаліцію у парламентах країн ЦСЄ, єдиною сконсолідованою силою. І праві, і ліві партії створювали коаліції лише для подолання виборчого бар'єру. Часто ці утворення характеризуються ідеологічною несумісністю учасників коаліцій, значними труднощами порозуміння всередині політичних партій. Це підтверджують розколи у правлячих коаліціях. Означені процеси можна охарактеризувати як «хвороби росту» всередині партійно-політичного спектра. Вони лише утруднюють, але не являються непереборною перешкодою для проведення досить виваженої і послідовної внутрішньої і зовнішньої політики. У цих країнах вже не існує реальної політичної сили, здатної завадити розвитку демократії і проєвропейському вибору.

Суттєвою складовою функціонування політичних партій є їхнє фінансування. Законодавство країн регіону передбачає фінансування політичних партій на проведення виборчих компаній. Але, якщо в Болгарії всі партії просто отримували 100 тис. дол. США, то у Польщі, Угорщині, Чехії і Словаччині дотації з бюджетного бюджету надають партіям відповідно до результатів парламентських виборів. Так, у Словаччині ті політичні партії, які змогли на виборах 1998 р. провести своїх представників до Національної ради, отримали близько 7 млн. доларів. У Чехії кожна з партій, яка завоювала більше 2% голосів виборців, отримує від держави 70 крон (2 долари) за кожен голос [25, с. 84]. Разом з тим, політичні партії широко використовували кошти фінансових спонсорів, які надавали в обмін на державну підтримку їх в майбутньому. Так поступово виникло таке явище як клієнтелізм, тобто така структура суспільних відносин, при якій особиста відданість патрону являється домінуючою над сучасними альтернативними моделями поведінки: професіоналізмом, ринковими відносинами, демократичною процедурою вироблення рішень. Партії, які приходять до влади, пропонують своїм клієнтам державні посади і привілеї у формі доступу до певних державних структур і служб. А, в свою чергу, уряди діяли як клієнти по відношенню до тих патронів, які допомогли цим партіям виграти вибори. Ці явища були характерні для виборців в Угорщині в 1990 р. і 1994 р., в Болгарії в 1995 р. і 1997 р., в Румунії в 1996 р. і в 2000 р. [30; 25, с. 73].

Отже, досвід постсоціалістичної трансформації показує, що процес становлення і розвитку партійних систем у країнах ЦСЄ являється досить складним і нерівно-

мірним. На зламі 80–90-х рр. ХХ ст. у цих країнах утворилися десятки партій. Процес швидкої партизації відбувався, як показує аналіз, у чотирьох напрямках. Партії репрезентували весь традиційний політичний спектр: соціалістичний, соціал-демократичний, соціал-ліберальний, радикально-демократичний, правочентристський, християнський тощо. Протягом певного часу деякі політичні формації зникли з політичної арени країн регіону. Але основним партіям удалося зберегти провідні позиції. Це свідчить про те, що у Польщі, Чехії, Словаччині, Угорщині, Румунії та Болгарії сформувалася багатопартійна система.

Для стабілізації партійних структур потрібно було 6–8 років. Протягом цього періоду в результаті перегрупування і об'єднання партій і рухів вони отримали оптимальну для цього етапу партійного будівництва структуру у Польщі, Чехії і Угорщині і в деякій мірі – у Словаччині, Болгарії і Румунії. Але в країнах регіону не всі партії перетворились у масові політичні організації. За виключенням лівих партій, вони ще не стали виразниками інтересів самих широких прошарків суспільства. Разом з тим, партії швидко перетворилися на важливий фактор політики. У центрі політичної боротьби були питання напрямку, темпів і ціни економічних реформ. У провідних партій країн регіону сформувався свій електорат. Особливо стабільний він у лівих партій. Для основної ж частини виборців характерна мінливість партійних переваг, що визначалося конкретною соціально-економічною ситуацією в країні.

У ході виборів до парламентів і виборів президента – партії створювали передвиборчі блоки, об'єднання і коаліції. Але в країнах ЦСЄ так і не склалася стабільна двохпартійна система, не утворилася консолідована партійна система. Основним показником консолідації системи партій є ситуація, за якої в двох електоральних циклах, які проведені у визначені конституцією терміни, за депутатські мандати боролися аналогічні групи великих політичних партій і об'єднань [10, с. 155]. Аналіз показує, що для країн регіону початок консолідації партійних систем відбувся у 1997–1998 рр., але цей процес не досягнув своєї кульмінації і тим більше ще далекий від завершення. Разом з тим на початку ХХІ ст. більшість партій демонструють необхідність формування і укріплення такої системи. Адже закінчився період гострої ідеологічної боротьби і бажання зруйнувати все старе. Дедалі більше партій проголошують важливість запровадження принципу «радикального прагматизму і раціоналізму» для вирішення питань захисту національного виробника від світової конкуренції, погодження законодавства з нормами і правилами Європейського Союзу і НАТО, збереження національної культури, формування громадянського суспільства тощо.

Бібліографічні посилання

1. **Бокало Н.** Проблеми і перспективи демократії в країнах ЦСЄ (на прикладі Вишеградської четвірки) / Н. Бокало, С. Трохимчук. – Л., 2000.
2. **Бухарин Н.** Политические силы в постсоциалистических обществах: Республика Польша / Н. Бухарин, В. Миронов // Общественные науки и современность. – 1992. – №1.
3. **Бухарин Н. И.** Польша: десять лет по пути реформ / Н. И. Бухарин, И. С. Синицина, Н. А. Чудаков // Новая и новейшая история. – 2000. – №4.
4. **Голосов Г. В.** Партийные системы России и стран Восточной Европы. – М., 1999.
5. **Демократические революции в Центральной и Восточной Европе: десять лет спустя** // Новая и новейшая история. – 2000. – №2.
6. **Дем'янець В.** Політична та соціально-економічна трансформація в Польщі у 90-х роках / Людина і політика. – 2000. – №4.

7. Довженко Н. Политические силы в постсоциалистических обществах: Румыния // *Общественные науки и современность*. – 1992. – №3.
8. Дружинский В. Левые партии // *Зеркало недели*. – а) 2002. – 30 ноября; б) 2002. – 7 декабря.
9. **Зарубежные страны**. Вып. 1: 1998–2003 гг. / Авт.-сост. Я. М. Бердичевский. – Запорожье, 2003.
10. Зеленько Г. «Навздогіння модернізація»: досвід Польщі та України. – К., 2003.
11. Зеленько Г. Україна – Польща: політико-владні структури в умовах модернізації // *Людина і політика*. – 2000. – №2.
12. Зудинов Ю. Ф. Болгария: Трудный путь в «большую Европу» // *Словяноведение*. – 1999. – №3.
13. Кіш Є. Перехід Угорщини до парламентської демократії (досвід трансформації політичних структур) // *Політична думка*. – 1998. – №1.
14. Николаев А. Эволюция восточноевропейский партий центра (Польша, Чехия, Словакия) / А. Николаев, И. Тарасов // *Власть*. – 2002. – №11.
15. Примуш М. В. Демократія і політичні партії Центральної та Східної Європи. – Донецьк, 2003.
16. Примуш М. Чеський політичний ландшафт наприкінці 90-х років // *Нова політика*. – 2001. – №4.
17. Приходько В. О. «Нижна революція» в Чехословаччині та формування нової внутрішньої та зовнішньої політики. – Ужгород, 1999.
18. **Политический ландшафт стран Восточной Европы середины 90-х гг.** – М., 1997.
19. **Революции 1989 года в странах Центральной Восточной Европы: Взгляд через десятилетие.** – М., 2001.
20. Ткач Д. І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій. – К., 2004.
21. Ткач Д. Угорська рапсодія «плану Сечені» // *Віче*. – 2002. – №8.
22. **Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти** / За ред. Ф. М. Рудича. – К., 2002.
23. Усиевич М. А. Десятилетие реформ в Венгрии. 90-е гг. XX в. // *Новая и новейшая история*. – 2002. – №5.
24. Фролов В. Политические силы в постсоциалистических обществах: Чехия и Словакия // *Общественные науки и современность*. – 1993. – №2.
25. **Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 т.** – М., 2002. – Т. 3: Трансформации 90-х годов, ч. 1.
26. **Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 т.** – М., 2002. – Т. 3: Трансформации 90-х годов, ч. 2.
27. **Центрально-Восточная Европа и Россия: проблемы трансформации** // *Новая и новейшая история*. – 1998. – №3.
28. **Центральноевропейские страны на рубеже XX–XXI веков. Аспекты общественно-политического развития: Историко-политический справочник.** – М., 2003.
29. Шабунина В. Социально-экономическая трансформация в Болгарии // *Общественные науки и современность*. – 1995. – №4.
30. Шайо А. Коррупция, клиентелизм и будущее конституционного государства в Восточной Европе // *Конституционное право: восточноевропейское обозрение*. – 1998. – №4; 1999. – №1.
31. Шацкий Е. Протолиберализм: автономия личности и гражданское общество // *Полис*. – 1997. – №5, 6.
32. Щербак А. Н. Коалиционная политика и дефрагментация партийной системы: сравнительный анализ (на примере Польши, России и Украины) // *Общественные науки и современность*. – 2003. – №4.
33. Яровий В. І. Новітня історія країн Східної Європи: Курс лекцій. – К., 1997.

Надійшла до редколегії 24.04.05